

KELAMÎ PARADİGMANIN GÜÇLÜĞÜ: MU'TEZİLE VE EHL-İ SÜNNET KELAMINDA HİDÂYET VE DALÂLET KAVRAMLARININ ANLAŞILMASI

Galip TÜRCAN*

ÖZET

Kelamî ortaya çıkaran dinî ve siyasi şartları değerlendirmeden kelamî hükümleri tam anlamıyla kavramak mümkün değildir. Kelamcılar, hidâyet ve dalâlet kavramları üzerinde yeterince tartışmışlar, kendi teolojik tercihlerine uygun olarak bir takım hükümlere ulaşmışlardır. Ancak bu hükümlerin naslarla hangi ölçüde ilişkili olduğu ayrıca tartışılabilir niteliktedir. Kur'an'da hidâyet ve dalâlet kavramları ile birlikte zikredilen meşîet kavramı, yapılacak yeni değerlendirmelere özellikle dahil edilmelidir. Hidâyet ve dalâlet kavramlarının anlaşılmasında yaşanan zorluğun aşılmasına ilişkin bu tür bir yaklaşım, diğer kelamî hükümlerin inşa süreci ve geçerliliği konusunda da fikir verecektir.

Anahtar Kelimeler: *Hidâyet, Dalâlet, Meşîet, Mu'tezile, Ehl-i Sünnet.*

DIFFICULTY OF KALAMIC PARADIGM: UNDERSTANDING THE TERMS OF "THE RIGHT WAY" (HIDAYAH) AND "HERESY" (DALALAH) IN THE MU'TAZILAH AND AHL AL-SUNNAH KALAMS

ABSTRACT

It is not possible to comprehend the exact meaning of judgments of Kalam without evaluation of religious and political conditions which reveal Kalam. Mutakallimûn discussed sufficiently on the concepts of 'right way' and 'heresy' and then reached a number of judgments in accordance with their own theological preferences. However, to what extent these judgments to be associated with the Text (Qur'an and Hadith) are discussable. The term of 'meshiah' (will, wish) mentioned in the Quran along with the terms of "the right way" and the "heresy" should also be included in new assessments. Such an approach will not only help to solve the difficulty of understanding

* Doç.Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı.

the terms of ‘heresy’ and ‘right way’, but also will give an idea about the building process and the validity of other judgments of Kalam.

Key Words: *Right Way, Heresy, Meshiah, Mu'tazilah, Ahl al-Sunnah.*

GİRİŞ

Klasik kelamın konu başlıkları, aslında kelamın sistematize edildiği dönemde hangi konu ve kavramların tartışıldığını bize göstermesi bakımından önemlidir. Hem konular arasında var olan hiyerarşi hem de konuların üzerinden yürüdüğü kavramsal çerçeve, başta kelamın işlevini, naslara atıf şeklini, naslar dışında kelamın özüne dahil olan farklı argümanların mahiyetini ve kelamı harekete geçiren siyasi motivasyonun sürece dahil olma ve süreci belirleme biçimini takip edebilmek bakımından gerçek bir veri alanı olarak ortada bulunmaktadır. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in tartışmalar sonunda kavramlara verdiği anlamlar ve önerdiği çözümler, tartışılan kavramların özellikle naslar içinde geçiş şekli ve nasların ortaya çıktığı dönemdeki dil ve şartlar değerlendirildiğinde kelamın paradigmatic zorluklarını belli ölçüde bize bildirmektedir. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, kendi kurgusal (teolojik) tercihlerine göre kavramlara anlamlar yüklemiş, sonraki dönemde ortaya çıkan anlama çabaları da kelamın bu ikili tercih alanına sıkışmak zorunda kalmıştır. Aslında kelamî çözümlerin dayandığı argümanlar ve ulaşılmak istenen hedefler, geçerlilik ve tutarlılık bakımından değerlendirildiğinde, kelamî tartışmaları ve kavramların ortaya çıktığı şartları tekrar ele almak gerekmektedir. Bütün bu değerlendirmeler neticesinde kelamın yöntem bakımından tercihleri ve içerik yapılanması nispeten kavranabilecektir. Hidâyet ve dalâlet kavramları da kelamî tartışmalarda az önce ifade edilen şartlar çerçevesinde ele alınmış ve bu iki kavrama ilişkin Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından dile getirilen açıklamalar diğer bütün kelamî ayrışmalarda olduğu gibi bir takım sun'î çatışmaları ve anlaşılma zorluklarını beraberinde getirmiştir. Ancak en önemli zorluk, bu kavramların naslarda yer alan kullanımlarının bir bütün olarak naslara ve bu nasların üzerine kurulu olduğu dinî eksene aykırı olmayacak şekilde değil de sonradan gelişen başka bir teolojik eksende ele alınmış olmasıdır. Onun ötesinde devamlı olarak hidâyet ve dalâlet kavramları ile kullanılan ve bu iki kavramla doğrudan ilişkili olan meşîet kavramı da ayrıca ele alınmalıdır.

Hudâ/hidâyet, dilde reşâd, delâlet, beyan anlamındadır ve dalâletin zıddıdır.¹ Dalâlet (el-udûl ani't-tarîki'l-mustakîm) doğru yoldan sapmaktır.²

¹ İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, (Baskı yeri yok) 1994/1414, XV, 353 vd.; bkz. er-Râğıb, el-İsfehâni, *Mufredât Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik: Safvân Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1992/1412, 853.

İdlâl ise hidâyet ve irşâdın zıddıdır.³ Meşîet, “Emir ya da nehiy, iyi ya da onun dışında bir şey olsun, mümkünlerin bir kısmını diğerine tercih etmektir.”⁴ İlahî irade anlamında meşîet, “Ma'dumu icâd ya da mevcûdu i'dâm için zâtın ve ezeli inayetin (el-inâye es-sâbika) tecellisi”⁵ diye tanımlanabilir.

Kur'an'da dalâlet kavramı geçtiği halde hidâyet kavramı geçmemektedir. Kur'an'da hidâyet kavramı yer almasa bile her iki kavramın geldiği fiil ve türevleri bu çalışma içerisinde zikredilemeyecek kadar çok ayette mevcuttur. Ancak tartışmanın kelama konu olması ve kelamî nitelik kazanması, insanların hidâyete ermesi/erdirilmesi-sapması/saptırılması ile Allah'ın dilemesi (meşîet) arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacını taşımaktadır. Hidâyet ve dalâlet kavramlarına önerilen anlamların problem bir yanını oluştursa bile asıl problem, meşîetin bu iki kavramla ilişkisidir. Kelamî paradigma öncelikle naslarla sonrasında da mezhebî kaygılarla kendini sınırlamıştır. Ancak akılla tanımlanmış bir tanrı tasavvuru ve insan tanımını ölçüğünde konuşulabilecek ve tanımlanacak bir problemi naslar ekseninde anlama zorunluluğu aşlamayacak nitelikteki birçok güçlüğü beraberinde getirecektir. Hidâyet ve dalâlet kavramları *ef'âlu'l-ibâd* (kulların fiilleri)in yaratılması konusuna dahildir. Ehl-i Sünnet ef'âlu'l-ibâd Allah'ın yarattığını ileri sürerken, tabii olarak ihtidâ/hidayete erme ve dalâl/sapma fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmektedir. Buna karşılık Mu'tezile ef'âlu'l-ibâd, ihtidâ ve dalâlin insan tarafından ortaya çıkarıldığını, Allah'ın ef'âlu'l-ibâd yaratmasının caiz olmadığını ve bekleneceği gibi ihtidâ ve dalâl fiillerinin de Allah tarafından yaratılmadığını iddia etmektedir.⁶

TARİHİ PERSPEKTİF

Hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihlerin özellikle kader konusundaki tartışmalara bağlı olarak ele alındığı ve Müslüman toplumun henüz sahabe döneminde bu konuya dair farklılık yaşadığı kabul edilebilir. Emevîler, önemli ölçüde baskı politikalarına dayalı iktidarlarının devamı için, ortaya çıkan itirazları daha en başta geçersiz kılmak amacıyla mevcut durumu Allah'ın meşîetine ve takdirine bağlayan cebr algısını sürekli desteklemişlerdir. Onların bu tavırları nedeniyle cebri reddeden ve kaderi

² er-Râğib el-İsfehâni, 559.

³ İbn Manzûr, XI, 390.

⁴ Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa, el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kulliyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993/1413, 77.

⁵ el-Curcânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, (Mısır) 1938/1357, 192.

⁶ en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebziratu'l-Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990, II, 719.

insan iradesinin önünde bir engel olarak değerlendirmeyen kaderîler ortaya çıkmış, başta siyasi bir baskıya itiraz olarak gelişen tutum sonrasında tanımlı teolojik bir tutuma evrilmiştir.⁷ Kader ve ef'âlu'l-ibâd tartışmaları bu tutum çerçevesinde gelişmiştir. Hidâyet ve dalâlet kavramları da özellikle naslarda yer alan ve çoğunlukla Allah'ın mutlak kudreti ve meşetisiyle ilişkili yanı nedeniyle kader tartışmalarının içinde yer almış, Kur'an'daki güçlü vurgu ve kader tartışmalarındaki kelamî tercihlerin belirginleşmesine katkısı sebebiyle de kelamda ayrı bir başlık altında ele alınıp değerlendirilmiştir.

Kaderî/mu'tezilî tutumun ilk örneklerini Hasan Basrî (ö. 110/728)'de görmek mümkündür. Hasan Basrî'nin hidâyet ve dalâlet konusundaki yaklaşımlarını kavramak için Emevî iktidarının toplum üzerindeki cebr baskısını öncelikle değerlendirmek gerekmektedir. Hasan Basrî, insanın iradesini yok sayan ve bunu Kur'an ve Sünnet'e dayalı naslarla temellendirmek isteyen siyasi tutuma karşı İslam tarihinde belki ilk defa bu kadar sistematik ve sünnî sınırlar dahilindeki te'vili de fazla zorlamadan özgürlükçü yorumlar yapmış, ayrıca insanın iradesine doğrudan ve dolaylı şekilde işaret eden ayetlere de atıfta bulunmuştur. Bu ayetler içerisinde hidâyet ve dalâletin özellikle insanın iradesi ile gerçekleştiğini öngören veya en azından o şekilde yorumlanabilecek ayetler de yer almaktadır. Hasan Basrî, "Allah kullar ile ilgili işleri kesin bir hükme ihtiyarın bulunmadığı bir cebre bağlamamıştır. Ancak şöyle demiştir: Şöyle yaparsanız, size şöyle karşılık veririm. Şöyle yaparsanız, böyle karşılık yaparım. Kullara ancak yaptıkları ile karşılık verecektir."⁸ demektedir. O, bu yargıyı esas aldıktan sonra "Allah dilediğini, göğsünü İslam'a açarak hidâyete erdirir, dilediğini, göğsünü daraltarak saptırır"⁹ ayetini açıklamaktadır. Onun ifadesine göre cahiller, ilgili ayeti, daha önce takdim ettikleri bir salih amel olmaksızın kimilerinin göğsünü açar, kimilerinin de küfür, fiske ve dalâli olmadan göğüslerini sıkıştırır diye yorumlamaktadır. Halbuki Allah, kullarına böyle davranmaktan daha merhametli, daha adil ve daha yücedir. Allah kullarına güçleri üzerinde yük yüklemeyen ve onlar için ancak kazandıkları vardır.¹⁰ Allah insan ve cinleri ancak ibadet için yaratmıştır. Ayrıca onlara sorumluluklarını yerine getirmek için gereğinden fazla gelecek kulaklar, gözler ve kalpler vermiştir. Allah, kendi emrini yerine getirenin göğsünü, sevap olarak dünyada açar, iyi davranışları onun için kolay kılar, emredilen ve nehyedilen şeylere gücü yettiği halde küfür, fiske ve isyanı onun için zorlaştırır. Allah'ın emrettiği ve nehyettiği şeyleri terk eden, küfür ve dalâlette ısrar eden kimsenin de o kişi tevbeye güç yetirdiği

⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, Ahmed el-Hemedânî, *Kitabu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile ve Mubâyenetihi li Sâiri'l-Muhâlifîn*, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 143-144.

⁸ el-Hasen el-Basrî, *Risâle fi'l-Kader, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhid* içinde, I-II, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1971, I, 85.

⁹ En'am (6), 125.

¹⁰ Bakara (2), 286.

halde, dünyada küfrünün ve dalâletinin cezası olarak göğsünü daraltır. Allah, 'göğsü açmak ve daraltmak' ifadelerini, kulların yükümlü kılındıkları fiiller konusunda onları teşvik etmek için Kur'an'da zikretmiştir. Kur'an'da, "Allah onunla rızasını arayanı kurtuluş yollarına hidâyet eder ve izni ile onları karanlıklardan nura çıkarır ve doğru yola erdirir"¹¹ ayeti yer almaktadır. Bu ayet, hidâyeti insanın bir tercihi olarak değerlendirmektedir.¹²

Hasan Basrî'den sonra Mu'tezile onun, cebr telakkisine karşı dile getirdiği yaklaşımı ve hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihlerini geliştirmiştir. Ancak Eş'arî (ö. 324/936), Mu'tezile'nin sonraki dönemde hidâyet ve dalâlet konusunda farklı fikirler ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Sözü edilen fikirlerden bazılarını buraya almak yararlı olacaktır. Buna göre Mu'tezile'nin çoğunluğu, Allah'ın kafirlere hidâyet ettiğini ancak kafirlerin hidâyeti tercih etmediğini, taate teşvik etmek suretiyle onları faydalandırdığı halde onların faydalanmadığını ve onları ıslah etmek istediği halde ıslah olmadıklarını dile getirmektedir. Allah, yol göstermek ve açıklamak anlamında kafirlere de hidâyet etmiştir. Allah'ın müminlere hidâyet etmesi, onları *muhtedîn* diye adlandırması ve onlar hakkında bu şekilde hüküm vermesidir. Allah, müminlerin imanını faydalarla ve lutuflarla artırdığında bu, hudâ (hidâyet) diye nitelenir: "Hidâyete erenleri hudâ bakımından artırır."¹³ Kimilerine göre ise Allah, yol göstermek ve açıklamak anlamında bütün varlığa hidâyet etmektedir. Allah'ın müminlere hidâyeti ise lutuflarını artırmak suretiyle dünyada sevap vermesi ve ahirette onları cennete ulaştırmasıdır. "İmanları nedeniyle Allah onları altlarından ırmaklar akan naîm cennetlerine hidâyet eder"¹⁴ ayeti bu tercihin delilidir. Nazzam (ö. 231/845)'a göre, müminlerin taati ve imanları Allah'ın hudâsı diye adlandırılabilir. Hudallah denildiği zaman Allah'ın dini anlaşılır. İdlâlî anlamı ise Mu'tezile'ye göre dalalettekileri Allah'ın dâl/sapmış diye adlandırması ve onlara bu hükmü vermesidir. Allah'ın emrinden saptıklarında Allah'ın onları saptırması, onların dinden saptıklarını haber vermesi olarak anlaşılabilir. İdlâl, Allah'ın müminlere olan lutfunu ve teyidini terk etmesi şeklinde de ifade edilebilir. Kimilerine göre ise kafirlerin idlâlî, Allah'ın onları helak etmesi ve cezalandırmasıdır. "Mücrimler dalâl/helak ve cehennem azabı içindedir"¹⁵ ve "Gerçekten yerde kaybolduğumuzda (dalalnâ) yeni bir yaratılıştaki olacağız"¹⁶ ayetleri bu tercihin delilidir.¹⁷

¹¹ Maide (5), 16.

¹² el-Hasen el-Basrî, I, 88.

¹³ Muhammed (47), 17.

¹⁴ Yunus (10), 9.

¹⁵ Kamer (54), 47.

¹⁶ Secde (32), 10.

¹⁷ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Tahkik: Hellmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1980, 259 vd.

Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1025)'a göre hidâyet/hudâ iki şekildedir. Öncelikle hidâyet, delil ve beyan anlamında kullanılır. Bu anlamda Allah, kafir ya da mümin olsun her mükellefe hidâyet etmektedir. Diğeri ise, sevap ve necât anlamındadır. Bu anlamdaki hidâyet de ancak müminler için söz konusudur. Kâdî Abdulcebbar iddiasını temellendirmek için hidâyetin hem delil ve beyan¹⁸ hem de sevap ve necat¹⁹ anlamlarına ilişkin ayetlere atıf yapmaktadır.²⁰ Nitekim “Oradan topluca inin! Size hidâyetim (hudâ) gelecektir. Kim hidâyetime tabi olursa onlar için korku yok, onlar üzülmecekler de”²¹ ayetinde geçen hidâyet kelimesinin iman değil, delâlet ve beyan anlamına geldiğini ifade eden Kâdî Abdulcebbar'a göre hidâyet, iman diye anlaşılmalı idi, Allah, kim benim hidâyetime tabi olursa, ifadesini kullanmazdı. Kur'an'daki ifade onların fiilleri ile hidâyetin farklı olmasını gerektirmektedir. Ayette hidâyet, Allah'ın zâtına, ittiba ise insanlara izafe edilmiştir. Bu da iki şeyin yani iman ve hidâyetin birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Şayet Allah, insanlarda imanı yaratsa idi sonradan onları cezalandırması caiz olmazdı.²² Çünkü ceza, cezalandırılacak bir fiil karşılığında gerçekleşir.²³

Kâdî Abdulcebbar'ın açıklamaları hidâyet ve dalâlet konusunun ef'âlü'l-ibâd bağlamında tartışıldığını açıkça ifade etmektedir. Mu'tezile insanın fiillerinin Allah'ın yaratmasını reddettiği gibi hidâyet ve dalâletin de Allah tarafından yaratılması iddiasını reddetmektedir.²⁴

“Allah zalim kavmi hidâyete erdirmez”²⁵ ayetindeki hidâyet, delâlet anlamında değil, sevap ve o kimseleri cennet yoluna sevk veya hudânın ziyadesi anlamına hamledilmelidir. Çünkü Allah zalime de delâlet etmiştir. Aksi halde o, zulmü nedeniyle kınanmayı hak etmezdi.²⁶ “Onların hidâyeti senin üzerine değildir. Ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir”²⁷ ayetini değerlendiren Kâdî Abdulcebbar'a göre bu ayette de Hz. Peygamber'in insanlara sevap veremeyeceği ve onlara cennet yolunu gösteremeyeceği ifade edilmektedir. Bunlar ancak Allah'a aittir. Ayrıca bu ayetten anlaşıldığına göre, Hz. Peygamber'e düşen şey, yalnızca davettir. Yine bu ayet, Hz. Peygamber'e karşı inanmayanların geliştirdiği tavırlar nedeniyle Hz. Peygamber'i teselli için gelmiş olabilir.²⁸ “Allah'ın saptırdığını (idlâl)

¹⁸ Fussilet (41), 17; Necm (53), 23; Sebe (34), 32; Şura (42), 52.

¹⁹ Maide (5), 16; Yunus (10) 9; Muhammed (47), 5.

²⁰ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhid* içinde, I-II, Tahkik: Muhammed Ammâra, Dârul-Hilal, Kahire 1971, I, 296.

²¹ Bakara (2), 36-38.

²² el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, Tahkik: Adnan Muhammed Zarzur, Dâru't-Turâs, Kahire 1969, 87.

²³ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 87.

²⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 96.

²⁵ Âli İmran, (3), 86.

²⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 135.

²⁷ Bakara (2), 272.

²⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 136-137, ayrıca bkz. 150-151.

hidâyete erdirmek mi istiyorsunuz. Allah'ın saptırdığı için yol bulamazsın"²⁹ ayetindeki idlâl, ikab ve cehennem yoluna sevk etmek diye anlaşılmalıdır.³⁰ "Allah onları ancak cehennem yoluna hidâyet eder"³¹ ayeti Mu'tezile'nin yukarıdaki te'villerini temellendiren delillerden biridir.³²

"Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir"³³ ayeti, imanı reddeden insanlar nedeniyle Hz. Peygamber'i teselli anlamı içermektedir. Yine ilgili ayet, hidâyeti ve sevabı hak etmesi için mükellefin gücü dahilindeki konularda serbest bırakıldığını dile getirmektedir.³⁴ "Hidâyete eren kendi lehine, sapan da kendi aleyhine sapsın olur"³⁵ ayeti ihtidâ ve dalâlin kul tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.³⁶ Mu'tezile'nin zaman zaman dalâli, ikab diye anlamasının delili, "Mücrimler dalâl ve cehennem ateşi içindedir"³⁷ ayetidir. Çünkü ahirette küfür veya fisk olan dalâlin bulunması düşünülemez.³⁸

Mu'tezile'nin kaderî nitelikli bakışı karşısında Ehl-i Sünnet'in tepkisi de gecikmeden kendini göstermiştir. Söz gelimi Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720)'in Kaderiyye'ye karşı kaleme aldığı risalede hidâyet ve dalâlet kavramları ile ilgili Hz. Ömer'e atfettiği sözler konunun ilk tartışma şekillerinden birini bize vermesi bakımından önemlidir. Hz. Ömer'in ifadelerinde yer aldığı üzere "Delil ortaya çıktıktan sonra bir kimse için hidâyet zannı ile bir dalâleti tercih etmesinin ve dalâlet zannı ile bir hidâyeti terk etmesinin özrü bulunmamaktadır. İşler bütün çıplaklığı ile ortadadır. Huccet sabit olmuştur, dolayısıyla özür de bulunmamaktadır. Şu halde nübüvvet haberlerinden ve Kitâb'ın getirdiklerinden yüz çeviren kimsenin elinden hidâyet sebepleri çıkar gider, kirden kendisini kurtaracak bir ismet bulamaz."³⁹ Hz. Ömer'in bu ifadesi hidâyet ve dalâlet kavramları ekseninde gerçekleşen tartışmaların o dönemde de var olduğunu ve bu konuda Hz. Ömer'in dengeli sayılabilecek bir yaklaşım geliştirdiğini göstermektedir. Ancak zamanla belki emevî iktidarının cebr vurgusunun da etkisi ile kadere ve Allah'ın ezeli ilmine ilişkin yorumların farklılaşması ve hatta kaderin Kur'an ve Sünnet'te var olduğu şekli ile (ezeldeki takdir) var olmadığı iddialarının yaygınlaşması, hidâyet ve dalâlet kavramları ile birlikte bu kavramlarla doğrudan ilgisi olması bakımından meşîet kavramı üzerinde de

²⁹ Nisa (4), 88.

³⁰ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 196.

³¹ Nisa (4), 169.

³² el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 215.

³³ Kasas (28), 56.

³⁴ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 441-442.

³⁵ İsrâ (17), 15.

³⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *Muteşâbihu'l-Kur'an*, 459.

³⁷ Kamer (54), 47.

³⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn*, I, 296.

³⁹ Ömer b. Abdilaziz, *er-Risâle, Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X+I içinde, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut (tarihsiz), V, 346.

sünnî bakışı belirginleştirmeyi zorlamıştır. Nitekim kaderi inkar edenlere karşı görüş bildiren Ömer b. Abdilaziz, onların cehaletleri nedeniyle “Dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin”⁴⁰ ayetini hidâyet ve dalâlet konusunda kişiye bir meşîetin verildiği şeklinde yorumladıklarını, halbuki, “Ancak alemlerin rabbi Allah’ın dilediklerini dilersiniz”⁴¹ ayetinde ifade edildiği üzere insanların ancak Allah’ın meşîeti ile dileyebildiklerini ve Allah’ın meşîeti olmasa kendi dilemeleri ile söz ve davranış bakımından hiçbir şeyi gerçekleştiremeyeceklerini öne sürmektedir. Çünkü Ömer b. Abdilaziz’e göre Allah, kendi yetkisinde olan bir şeyi kullara temlik etmez, Peygamberlerinden esirgediği bir şeyi de onlara tefvîz etmez. Nitekim Hz. Peygamber bütün insanların hidâyetini arzuladığı halde onlar içerisinden ancak Allah’ın hidâyet ettikleri ihtidâ etmiştir. İblis de insanların bütününe saptırmak istediği halde onlar içinde yalnızca Allah’ın ilminde sapık (dâll) olanlar saptmıştır. Yine kaderi inkar edenler, cehaletleri nedeniyle Allah’ın, kullarını bir masiyete zorlayamayacağını ve terk ettikleri bir taatten onları engelleyemeyeceğini öne sürmüşlerdir. Allah’ın bilgisinde olduğu üzere insanların, terk etmeye güç yetirebilecekleri halde masiyet işlediklerini iddia etmek Allah’ın bilgisini boşa çıkarmak demektir. Bu, şu anlama gelmektedir. Allah’ın ilminde kişinin taat etmeyeceği olsa bile eğer dilerse kul, taat eder, Allah’ın ilminde terk etmeyeceği olsa bile dilerse kul, taati terk eder. Bundan sonra Ömer b. Abdilaziz, Allah’ın mutlak ilmine vurgu yapmış ve halkın, ezelf ilimdeki yani Allah’ın ilmindeki şekle ulaşacağını dile getirmiş, “Önlerindeki ve arkalarındaki Allah bilir. Kulların ilmi ise bunu kavrayamaz.”⁴² ayetini zikretmiştir.⁴³ Ömer b. Abdilaziz’in risalesi neredeyse bütün olarak hidâyet ve dalâlet konusunda Ehl-i Sünnet’in tercihlerini ele almaktadır.⁴⁴ Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 81/700)’nin oğlu Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye (ö. 100/718) de Kaderiyye’ye karşı yazdığı risalede Kaderiyye’nin cebri reddeden, hidâyet ve dalâletin, insanın iradesi dahilinde gerçekleştiğini dile getiren yaklaşımlarına karşı Allah’ın mutlak meşîetini, hidâyet ve dalâletin ancak Allah’ın bu meşîeti dahilinde gerçekleştiğini ifade ederek, sünnî yaklaşımın çerçevesini özellikle naslar üzerinden belirlemektedir.⁴⁵

Ehl-i Sünnet’in hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tavrı nasların literal anlamlarına bağlı olarak gelişmiş, kavramların sonraki dönemde değişmeden devam eden anlaşılma şekli Ebû Hanife (ö. 150/767)’nin katkıları ile kelamî niteliğine kavuşmuştur. Ona göre, “Allah, dilediğini

⁴⁰ Kehf (18), 29.

⁴¹ İnsan (76), 30, Tekvir (81), 29.

⁴² Taha (20), 110.

⁴³ Ömer b. Abdilaziz, V, 346-347.

⁴⁴ Ömer b. Abdilaziz, V, 347 vd.

⁴⁵ el-Hasen b. Muhammed b. el-Hanefiyye, *Risâle fi'r-Red ala'l-Kaderiyye, Bidâyetu İlmi'l-Kelam fi'l-İslâm* içinde, Tahkik: Josef Van Ess, el-Ma'hedu'l-Almâni li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye fi Beyrut, Beyrut 1977, 33.

zâtından bir fazl olarak hidâyete erdirir, dilediğini de adaleti ile saptırır. Allah'ın saptırması hızlandırır. Hızlan ise razı olduğu şeye Allah'ın kulu muvaffak kılmamasıdır. Bu O'ndan bir addedir. Hızlana uğramış kimsenin cezalandırılması da bu şekildedir.”⁴⁶ Ebû Hanife'nin açıklaması, Ehl-i Sünnet'in konuya ilişkin tercihini en iyi şekilde ifade etmektedir. Aynı zamanda bu açıklama, Ehl-i Sünnet'in yaklaşımını esastan belirlemiştir. Kabul etmek gerekir ki, Ebû Hanife tepkisel bir yaklaşım içerisindedir. Konu insanın fiilleri ekseninde ele alınmış olsa bile meşfet kavramının ayetlerde var olması nedeniyle konuyu Allah'ın zâtî sıfatları, iradesi ve kudretinin mutlaklığı ile ilişkili olarak değerlendiren Ebû Hanife, gelişen mu'tezilî tutumun önüne geçmek için sünni görüşü tahkik etmek istemiştir.

Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*'da hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihlerini belirlemektedir: “Allah kullarından hiç birine muhtaç değildir. Dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır. Dilediğine nimet verir, dilediğini aziz kılar, dilediğine mağfiret eder, dilediğini zengin kılar, yaptığı hiçbir şeyden sorumlu değildir, fiilleri için illetler yoktur. Çünkü Allah, memluk, memur ve yasaklı değil, hakimdir. O, dilediğini yapar.”⁴⁷ Bundan sonra Eş'arî, az önce dile getirilen görüşlerin dayandığı ayetleri⁴⁸ zikretmektedir.⁴⁹ O, *el-İbâne*'de daha kesin bir dil ile Allah'ın dilediğini hidâyete erdirdiğini, dilediğini de saptırdığını ifade eden ayetlerden yola çıkarak, Allah'ın hidâyete erdirdiğini ve saptırdığını, dilediğini yaptığı, küfrü irade ettiği zaman muhakkak onu takdir, ihdas, inşa ve ihtira ettiğini benimsemektedir.⁵⁰

Eş'arî'nin konuyla ilişkili *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*'da yer alan ifadeleri,⁵¹ Kur'an'ın hidâyet ve dalâlet kavramları bağlamındaki tercihlerini önemli ölçüde yansıtmakla birlikte bu ifadelerde mu'tezilî tercihlere ilişkin bir karşıtlık kendini göstermektedir. Buna göre Allah'ın mutlak kudreti ve iradesi vurgulanırken kulun iradesi önemli ölçüde ihmal edilmektedir. Bu, mu'tezilî tezi reddetmek bakımından Eş'arî'nin anlamlı bir tavrı olarak değerlendirilse bile Kur'an'ın anlam alanını, anlatım mantığını ve dilini tam olarak bize yansıtmamaktadır. Çünkü Kur'an Allah'ın mutlak kudreti ve iradesi ile insanın iradesi arasında herhangi bir kelamî yaklaşımın benimsediği nitelikte bir ayrımı barındırmamaktadır.

Mâturîdî (ö. 333/944), *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*'de özellikle hidâyet ve dalâlet kavramlarını ele alırken Mu'tezile'nin hidâyeti (hudâ) beyan olarak

⁴⁶ Ebû Hanife, Nu'man b. Sabit, *el-Fıkhu'l-Ekber, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981, 66.

⁴⁷ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa (Risaletu Ehli's-Sağr)*, Tahkik: Muhammed Seyyid el-Celyend, Kulliyetu Dâri'l-Ulûm, Kahire 1987, 77.

⁴⁸ Araf (7), 156; Enbiya (21), 23; Buruc (85), 16.

⁴⁹ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa (Risaletu Ehli's-Sağr)*, 77 vd.

⁵⁰ el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990/1410, 136-137.

⁵¹ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 77.

anlamasını reddederek, onu tevfik (rahmet, nimet, minnet) diye açıklamıştır.⁵² Allah, ilminde var olduğu üzere, hidâyeti tercih edeni hidâyete erdirmiş, dalâleti tercih edeni de saptırmıştır. Mu'tezile'nin Allah'a izafe edilen dalâleti, Allah'ın sapan kişiyi sapık (dâl) diye isimlendirmesi ve saptığı zaman onun sapık olduğuna ilişkin hüküm vermesidir. Çünkü ilgili kimseyi Allah'ın saptırması ya da onun sapmasını istemesi düşünülemez. Ancak Mâtürîdî, hidâyet ve dalâlet kavramlarının özellikle ilahî meşîet ile birlikte değerlendirilmesi konusuna önemli sayılabilecek bir yorum da getirmiştir. Buna göre "Allah'ın dilediğini saptırması ve dilediğini hidâyete erdirmesi rubûbiyet sıfatlarından ve burada dilediğini yapması nedeniyle Rabb'in övülmesi söz konusudur. Şayet Allah, insanların yapacağını istemiş olmasa ve olacağını bildiği şeyin olmasını istemese övülme geçersizleşir ve o rubûbiyet sıfatı olmaktan çıkar. Böylece anlaşılıyor ki, Allah, her bir kesimin yapacağını bildiği şeyleri istemiştir."⁵³ Nitekim Cuveynî (ö. 478/1085) tab' ve hatm (Allah'ın kalpleri mühürlemesi) gibi kavramlara ilişkin fiillerin Allah'a izafesi konusunda Kur'an'da yer alan ayetleri açıklarken bu ayetlerle Allah'ın övündüğünü ve yine bunlarla Allah'ın kulları üzerindeki kahrını ve iktidarını bildirdiğini dile getirmektedir. Tab' ve hatm kavramları esasen Cuveynî tarafından hidâyet ve dalâlet kavramlarından hemen sonra aynı başlık altında ve aynı eksende ele alınmaktadır. Şu halde aynı yorum, hidâyet ve dalâlet kavramları için de geçerli sayılabilecektir.

Bağdâdî (ö. 429/1038)'nin ifadesine göre hidâyet iki şekilde anlaşılır. Bunlardan biri, hakkı beyan etmek, hakka çağırarak, hakka ilişkin delilleri ortaya koymak anlamına gelir ve bu anlamda hidâyet peygambere ve Allah'ın dinine çağırarak daha başkalarına izafe edilebilir. "Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin"⁵⁴ ayeti de bu şekilde te'vil edilir. Diğeri ise, Allah'ın kullarına olan hidâyetidir. O da kulların kalbinde ihtidâyı yaratmak suretiyle gerçekleşir. "Allah kimi hidâyete erdirmek isterse onun göğsünü İslam'a açar"⁵⁵ ayeti bunu ifade etmektedir. İlk anlamda hidâyet, bütün mükellefler için geçerlidir. Ancak ikinci anlamda sadece muhtedilere özgüdür. "Sen sevdiğini hidâyete erdiremezsin, ancak Allah dilediğini hidâyete erdirir"⁵⁶ ayetinde ikinci tür hidâyet Hz. Peygamber'den nefyedilmiş ve Allah için ispat edilmiştir.⁵⁷ İdlâl, Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ın dalâleti (haktan sapmayı) kalplerde yaratmasıdır. Bu, "Allah dilediğini saptırır, dilediğini

⁵² el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed, *Te'vîlâtü Ehlî's-Sunne*, I-V, Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymî, Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2004/1425, IV, 399.

⁵³ el-Mâtürîdî, V, 322.

⁵⁴ Kasas (28), 56.

⁵⁵ En'am (6), 125.

⁵⁶ Kasas (28), 56.

⁵⁷ el-Bağdâdî, Abdulkâhîr b. Tahir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1981/1401, 140-141.

hidâyete erdirir”⁵⁸ ayetinde ifade edilmiştir. Allah kimi saptırdı ise adaleti ile saptırmış, kimi de hidâyete erdirdi ise fazlı ile hidâyete erdirmiştir.⁵⁹

Mu'tezile'ye göre Allah'a izafe edilen hidâyet, ihtidâ fiilinin yaratılması değil, din yolunun açıklanmasıdır. İdlâlin (saptırma) Allah'a izafesi ise hızlan ve tab'ın Allah'ın izafesine benzemektedir. Bu da Allah'ın güçler ve aletler vb. gibi fiilin sebeplerini insanda var kılması nedeniyle fiillerin müsebbibine izafesi kabilindedir. Hatta hidâyet ve ismet de bu şekilde Allah'a izafe edilir.⁶⁰ Mu'tezile özellikle idlâl kavramının Allah'a izafesinde Arap şiirinde var olan bir kullanımdan⁶¹ yararlanarak, adlandırma yani Allah'ın insanı dalâlette kalmış/sapmış diye adlandırması anlamına gelebileceğini iddia etmiştir. Ebû Ali Cubbâî (ö. 303/916) ise Allah'ın hidâyet etmesini iyilere ahirette cennet yolunu göstermesi olarak değerlendirmiştir. Esasen Neseffî'nin ısrarla üzerinde durduğu gibi ayetler özellikle Ehl-i Sünnet'in benimsediği yaklaşımı desteklemektedir.⁶² En azından Mu'tezile tarafından gerçekleştirilen anlama şekli ayetlere açıktan aykırıdır.⁶³ Neseffî'ye göre Mu'tezile'nin bu konuda hataya düşmesinin nedeni, hidâyet ve dalâlet kelimelerinin Allah'a izafesini Kur'an'ın ifadesinde olduğu gibi kabul etmeyerek ve Seneviyye'nin 'Hakîm, kabîhi yapmaz/yaratmaz' iddiasına karşı Ehl-i Sünnet'in (Ehlu'l-Hak) geliştirdiği yaklaşımı öğrenmeyerek bu iddiayı olduğu gibi kabul etmesi ve Seneviyye'ye benzeyip ilgili iddiayı Allah'ın Kitâb'ı için bir kanun olarak benimsemesidir. Böylece onlar sözü edilen iddia ile uyuşmayan hususları anlamsız yöne sevk edip geçersiz şekilde te'vil etmişler, dolayısıyla sözleri tahrif ederek nasların geliş amaçlarını boşa çıkarmışlar, ilahî hikmetleri bu hikmetlere aykırı olan unsurlarla aklen tesviye etmek istemişler bunu da ilim saymışlardır.⁶⁴ Neseffî'nin nakledilen açıklamaları konunun hangi saiklerle ele alındığını göstermesi bakımından önemli ölçüde fikir vermektedir.

HİDÂYET-DALÂLET VE MEŞİET KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ

Meşîet konusu, ilk dönemlerden itibaren tartışılmıştır. Hz. Peygamber ile Ehl-i Kitap'tan kimileri Allah'ın meşîeti üzerine konuştuğu

⁵⁸ Fatır (35), 8.

⁵⁹ el-Bağdâdî, 141.

⁶⁰ en-Neseffî, II, 719.

⁶¹ “fe tâife kad ekferûnî bi hubbikum/ve tâife kâlû musî” ve muznib.” “Bir topluluk sizin sevginiz nedeniyle beni kafir diye isimlendirdi. Bir topluluk kötülük sahibi ve günahkar dedi.” en-Neseffî, II, 720.

⁶² en-Neseffî, II, 721-722.

⁶³ en-Neseffî, II, 720 vd.

⁶⁴ en-Neseffî, II, 722.

gibi sahabe de kendi arasında aynı konu üzerine konuşmuştur.⁶⁵ Söz edilen tartışmalarda konuyu Kur'an'ın ayetlerindeki çerçeveye yerleştirenler ağırlıktadır. Buna karşın, bir kesim de yaşananları meşîet-i ilahî ile te'lif etmekte zorlanmaktadır. Özellikle insana ilişkin olguları ve insan iradesinin de dahil olduğu olguları kavramak, onları Allah'ın mutlak meşîeti ve iradesi ekseninde değerlendirmek hem olgunun niteliğini hem de ahlakî bir varlık olarak insanın yaptıklarını açıklamakta dinî bir çerçevenin belirleyici olduğunu bize göstermektedir.

Eş'arî'nin meşîete ilişkin tercihleri özellikle Ehl-i Sünnet'in meşîeti nasıl algıladığını ortaya koymaktadır. Buna göre Allah'ın ezeli, hakîkî sıfatları mevcuttur. Allah; ilmi, iradesi ve kudreti ile her şeye kadirdir. O, ezelde olacak her şeyi takdir etmiştir. İnsanlar hiçbir şekilde bu takdirin dışına çıkamayacaktır. Allah kullarından bir kısmına fazlı ile davranır, dilediğine lutfeder, dilediğini hidâyete erdirir, dilediğini saptırır ve bu kesinlikle adaletsizlik değildir. Allah dilediğini yapar.⁶⁶

Hidâyet ve dalâletin ilahî meşîetle ilişkili olması bizim asıl tartıştığımız konudur. Kur'an hidâyet ve dalâletin ancak ilahî meşîet ile yani Allah'ın dilemesi ile gerçekleşeceğini sıklıkla dile getirmektedir. Allah dilediğini hidâyete erdirecek, dilediğini de dalâlete sevk edecek yani saptıracaktır. Ayetlerde hidâyet ve dalâlet kavramları ile ilgili olarak yer alan meşîet kavramı önemli ölçüde kendi haline terk edilmiş niteliktedir. Problem, meşîetin hidâyet ve dalâleti kayıtlamasıdır. Mu'tezile, meşîetin anlamını göz ardı ederek insanın etkinliğini esas alan bir yaklaşımı benimsemektedir. Elbette bu, nasların varlığı ve Allah'ın mutlak meşîeti bakımından sorunlu bir tutumdur. Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin, idlâli 'adlandırma' diye tanımlamasını reddetmektedir. Ancak buna karşı yine Ehl-i Sünnet, hidâyet ve idlâli yaratma kavramı ile tanımlamak istemiştir. Bu tanımlama da aslında gerçekçi ve çözücü nitelikte değildir. Mu'tezile'nin ilgili tanımı hidâyet ve dalâletin gerçekleşmesinde ilahî meşîet ve kudreti olabildiğince edilgen anlamaktadır. Bu aşamada Mu'tezile, hidâyet ve dalâlet kavramlarının meşîetle birlikte anlaşılması konusunda yalnızca kendi genel te'vil tarzının imkanlarını öne çıkarmaktadır. Kabul etmek gerekir ki, meşîet ile insanın hidâyeti arasında, bir bakıma aşılamaz nitelikte bir güçlük hatta paradoks mevcuttur. Mu'tezile bu paradoksun çözümü için istekli değildir. Ama Ehl-i Sünnet de fark ettiği bu paradoksu -çözüm, kendi teorik tercihlerini zorlayacağı için- bir problem olarak tanımlamaktan ve çözümü için çaba sarf etmekten önemli ölçüde geri durmuştur.

Kur'an'ın tercih ettiği, bu yazının da konu ettiği kavramlar, iman hakkında ortaya çıkan itikâdî ayrışmadan ve sonrasında gelişen kelâmî

⁶⁵ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, *es-Sünen*, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuha içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992/1412, *Keffârât*, 13.

⁶⁶ el-Eş'arî, *Usûlu Ehl-i's-Sunne ve'l-Cemâa*, 88 vd.

kaygılardan ayrı olarak, Kur'an'ın indiği toplumdaki çatışmaları bize taşıyan kavramlardır. Mevcut ayetlerin Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından dile dayalı olarak değerlendirilmesi oldukça ilgi çekicidir. Her iki kelamî tercih de hidâyet ve dalâlet kavramlarını önceden mezhebî tercihlerin içine sıkıştırarak ele almaktadır. Böyle olduktan sonra iki kavram ile meşîet arasındaki ilişki de dilden hareket etmek suretiyle belirlenemeyecektir. Mu'tezile'nin kader telakkîsi, esasen dünyevî/ahlakî kaygıların ördüğü bir telakkîdir. Nitekim Mu'tezile, konuya ilişkin nasları, bu kaygının kurguladığı tavırla yorumlamaktadır. Şu halde amaç, hidâyet ve dalâletin kavramsal niteliğini belirlemekten ziyade çerçeveyi/teoriyi zorlayan kavramları teorinin içine çekmek olmalıdır. Böylece teoriye aykırı gibi görünen kavramlar bir şekilde teoriye eklenmektedir. Esasen meşîet, Mu'tezile açısından problemlili bir kavramdır. Allah'ın iradesi ve meşîeti naslarda mutlak olarak ele alındığı halde Mu'tezile buna karşı insanın iradesini bir ölçüde mutlak olarak değerlendirmektedir. Bu da beraberinde güçlü bir te'vil kültürünü zorlamaktadır. Ehl-i Sünnet'in kader telakkîsi ise daha ziyade ilahî meşîet ve kudretin belirlediği bir çerçevedir. Mevcut naslarla belirlenmiş bu çerçeve, önemli ölçüde değişime kapalıdır. Hidâyet ve dalâlet kavramları da bu çerçevenin içinde değerlendirilmiştir.

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, meşîet ve kudret kavramını, iki kavramdan birini asıl alarak diğerini ona göre anlamak yerine, tanrı tasavvurlarını ve insan tanımlarını asıl alarak anlamaya çalışmıştır. Mu'tezile, insanın iradesini ve tercihini esas alan bakışla hareket etmiş, Ehl-i Sünnet, iki kavramı da Allah'ın sıfatları bakımından önemli saymıştır. Aslında dinin ilk döneminde insan tanımının var olduğu ya da insanın tanıdığı öne sürülemeyecektir. Oysaki Mu'tezile kelamı, Allah karşısında insanın konumunu tahkim etmek için vardır. Aynı zamanda Mu'tezile, daha dünyevî sayılabilecek bir din yorumunu benimsemektedir.

Allah'ın varlığını zihinsel düzeyde olsa bile, zât-sıfat diye ayırmak ve sıfatları da tek tek tartışmaya açmak, Kur'an'da var olan tanrı tasavvurunun ilgili ayrımı içermeyen ve Allah'ı zâtı ve sıfatları ile bir addeden yapısını ve dönemin Arap dil muhayyilesi sınırları içindeki anlatımını belli ölçüde reddetmektedir. Esasen Kur'an'ın anlatımdaki tanrı kavramı mutlak kudreti ve meşîeti zorunlu olarak tazammun etmektedir. Bundan sonra başka kültürlerdeki tanrı tasavvurlarının etkisi ile Kur'an'ın tanrı tasavvurunu kavramaya çalışmak aslında o tasavvuru bir anlamda parçalamak ve o tasavvura zât-sıfat/sıfatlar/zâti-subûtî sıfatlar vb. kavramlar ve ayrışmalar üzerinden yeni tanımlamalar getirmek demektir. Bu tanımlamalar kendi içerisinde tutarlılık taşısa bile Kur'an'dan hareketle bunları doğrulamaya çalışmak, Kur'an'ın üzerine kurulu olduğu anlam dünyasını büyük ölçüde ihmal etmek olacaktır. Allah'ın kudreti özellikle vurgulanırken, mutlak meşîetinden ve iradesinden söz edilmektedir. Mutlak

mürîd olmayan varlığın da ulûhiyetinden söz edilemeyecektir. Bundan sonra ayrı düzlemde gelen kavramları, o düzlem içinde var olan içeriklerinden soyutlayarak dışarıda oluşturulmuş teolojik tercihlerin taşınması için araç haline dönüştürmek, bir de bu faaliyet sırasında Kur'an'ın bütünlüğü ile bunu desteklemeye çalışmak, Kur'an'ın anlaşılması konusunda sun'î ve dilin izin vermeyeceği nitelikte tev'îl çabalarının ortaya çıkmasına neden olacağı gibi sonuçta ulaşılan hükümlerin Kur'an'dan desteklenmesi de son derece güçleşecektir. Klasik kelâmın kader algısı üzerine kurulu bu meşîet anlayışını gözden geçirmek gerekmektedir. Arap dilinin o dönemindeki kavramları ile yani yaratıcı, hakim ve mürîd kavramlarıyla inşa edilen tanrı tasavvurunun Kur'an diline yansıyan şekli, meşîet kavramının Kur'an'da yer alan şeklinin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Allah'ın mutlak meşîetini ve kudretini içeren naslar, ilgili ifadelerin ortaya çıktığı dönemdeki dinî duygu ve duyarlılıkla birlikte değerlendirildiğinde görülecektir ki, hidâyet ve dalâlet kavramları kelâmın müdahalesi ile terminolojik içeriğine kavuşmuş, kelâmî yaklaşım ve paradigma kelime ve kavramları içine doğdukları yapılanmadan belli ölçüde uzaklaştırmıştır. İlgili tutum ilahî meşîete dair vurgunun alabildiğine güçlenmesine neden olmuş, kelâmın kozmolojisi de ilgili yapılanmanın tanrı merkezli kurgulanmasını beraberinde getirmiştir.

Mutlak meşîet algılaması ile birlikte mutlak kudret algılaması insanın varlığına, iradesine, duygu ve düşüncesine yer bırakmamış, insanın kelâmdaki konumunu geriye itmiştir. Halbuki Kur'an'da yer alan kudret ve meşîet vurguları Kur'an'ın ilk muhataplarının zihnindeki tanrı tasavvuru ile ilişkilidir. İlk muhataplar ister inansın ister inanmasın kültürel olarak putperest ve bir anlamda da çok tanrıdır. Kur'an'da yer alan ve ilk dönem Müslüman şuuruna hakim olarak, sonradan ortaya çıkan tanrı tasavvurunu önemli ölçüde belirleyen meşîet kavramı doğrudan kudretle ilişkilidir. Buna ilişkin nasların amacı, bir sıfat olarak kudretin güçlü bir şekilde tesisidir. Yani, açık ifadesi ile söz konusu vurgu güçlü ve kudretli tanrının tanımına katkı sağlamak için mevcuttur.

SONUÇ

Hasan Basrî, hidâyet ve dalâlete ilişkin tercihini kurgularken aslında Emevî cebr anlayışını reddetmek istemektedir. Buna karşılık Ebû Hanîfe'nin ve tabiatıyla Ehl-i Sünnet'in yaklaşımı ise Emevî iktidarının baskısı ve cebrî tercihleri dayatması nedeniyle gelişen kaderî/mu'tezilî tutuma refleks olarak ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Kur'an'ın içine doğduğu dinî, tarihî ve kültürel zemin gözetilmeden hudâ/hidâyet ve idlâl/dalâlet kavramları ve bu iki kavramın Allah'a izafesi tam anlamı ile kavranamayacaktır. Kelâm, bağımsız bir anlama çabası olarak görülemeyecektir. Aksine kelâm, onu istihdam eden kişilerin benimsediği dinî/siyasi tercihe göre en uygun anlama

zeminini inşa etmek için geliştirilen bir yöntemdir. Bu zemini naslar üzerinden kurgulamak isteyen Kelamcılar, sürekli ideolojik ve teolojik iddialarını doğrulamak istemektedirler. Özellikle naslarda yer alan kavramlar üzerinden yürüyen bu anlama çabası diğer anlama şekillerini reddetmeyi de içermektedir. Öyleyse kelamın hidâyet ve dalâlet kavramlarına ilişkin tercihleri ve Kur'an'a dönük atıf şekli kelama yüklenen misyon ve kelamın işlevselliği ile birlikte değerlendirildiği zaman daha iyi kavranacaktır.

Kur'an, öncelikle kendi toplumu ile ilgilidir ve ifadeleri bakımından kendi toplumunu tanımaktadır. Söz konusu toplumda gördüğü olumsuzlukları ortadan kaldırmak onun asıl amacıdır. Kur'an hidâyet ya da dalâletten söz ederken hiçbir zaman kelamın ilgili iki kavrama yüklediği anlamları/sonuçları kastetmemektedir. Denilebilir ki, Kelam, içinde doğup geliştiği toplumsal şartlar gereği tercihlerini oluştururken Kur'an'daki ayetleri ve nasları da önceden belirlenmiş, değişmeyecek nitelikte tanımlı tercihlerin parçasına dönüştürmektedir. Bu özellikle Mu'tezile kelamı açısından böyledir. Mu'tezile, ayetlerin literal baskısından kurtulmak için çerçevesi Yunan aklının insan tanımı ve tanrı tasavvuru ekseninde belirlenmiş teorik tercihler içinde dile dayalı açıklamalar ile te'vile yönelmiştir. Ehl-i Sünnet kelamına gelince, Kur'an'da yer alan ya da Kur'an'dan çıkarılabilen kader telakkîsi, ana ilkeleri bakımından ve literal düzeyde, Ehl-i Sünnet'in tercihlerine belli ölçüde uymaktadır. Bu nedenle Ehl-i Sünnet'in te'vil çabası Mu'tezile'ye göre çok daha sınırlıdır.

Cahiliye şairlerinden Lebîd (ö. 41/661), bir şiirinde hidâyet ve dalâlet kavramlarına Kur'an'ın sıkça tercih ettiği şekilde yer vermektedir: “*Men hedâhu subule'l-hayr ihteda/nâime'l-bâli ve men şâe edalle.*”⁶⁷ “Allah kime hayır yollarını gösterirse o rahata kavuşur. Dilediğini de saptırır.” Lebîd, cahiliye din kültürü içerisinde her iki kelimeyi kullanırken Arap dil mantığının işleyişini bize vermektedir. Kur'an da aynı mantık içerisinde iki kavramı tercih etmiş ve ilgili kavramların dinî/ıstılâhî anlamını değiştirmemiştir. Zaten Kur'an'ın muhatapları bakımından da bu tür bir değişiklik anlamlı olmayacaktır. Çünkü bu takdirde Kur'an'ın dili ile muhatapları arasında aşılabilir bir uzaklık ve anlaşmazlık ortaya çıkacaktır.

Kur'an'da genel olarak yer alan hidâyet ve dalâlet kavramları imanı ve zıddını yani küfür ve şirki ifade etmektedir. Kur'an'ın muhatapları Hz. Peygamber'e inansınlar ya da onu inkar etsinler, Allah'ı bilip tanımaktadır. Bu iki kavramla ifade edilen sonuçların gerçekleşmesinin ancak Allah'ın meşîeti ile ilişkili kılınması muhataplar bakımından bugün kavranması mümkün olmayan bir anlama işaret etmektedir. Buna göre sınırsız kudreti ve mutlak meşîeti ile varlığa hakim olan Allah, varlık içinden insanların bir kısmına hidâyet ile iyilik etmiş bir kısmını da dalâlette bırakmıştır. Bu,

⁶⁷ İbn Manzûr, XI, 391.

bugün ayetlerden anlaşıldığı üzere dalâlette bırakılanlar açısından bir insan iradesi sorunu değil, mutlak iradesi ile haksız bir fiili hiçbir şekilde düşünülemez olan Allah'ın takdir ettiği bir nasipsizliktir. Bu nasipsizliğin aşılması, yenilemez olduğu da yine dalâletteki insanlar tarafından derin şekilde hissedilmektedir. Aynı zamanda bu kelâmî/teolojik tartışmaların dışında doğrudan imanî boyutu ile muhataplarının tercihlerini sorgulayan ve onları iman-küfür ekseninde temel tercihlerini değiştirmeye zorlayan bir dil ve üslup biçimidir. Sözü edilen biçimin kelâmî tartışmalarda farklılaşması tabii karşılanmalıdır. Ancak kelâmî düzeydeki sonuçlarla naslar arasındaki farklılığa işaret etmek, hem nasların kavranması hem de kelâmî yargıların ve sonuçların ortaya çıkmasını zorlayan şartların anlaşılması bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

- el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed (ö. 1069/1658), *Usûlu'd-Dîn, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut 1981/1401.
- el-Curcânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, (Mısır) 1938/1357.
- Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit (ö. 150/767), *el-Fikhu'l-Ekber, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul 1981.
- Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa, el-Huseynî el-Kefevî (ö. 1094/1683), *el-Kulliyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûki'l-Luğaviyye*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993/1413.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail (ö. 324/935), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Tahkik: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1980.
- el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990/1410.
- Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa (Risâletü Ehli's-Sağr)*, Tahkik: Muhammed Seyyid el-Celyend, Kulliyetu Dâri'l-Ulûm, Kahire 1987.
- el-Hasen b. Muhammed İbni'l-Hanefiyye (ö. 100/718), *Risâle fi'r-Red ala'l-Kaderiyye, Bidâyetü İlmi'l-Kelam fi'l-İslâm* içinde, Tahkik: Josef Van Ess, el-Ma'hedu'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şarkıyye fi Beyrut, Beyrut 1977.
- el-Hasen el-Basrî (ö. 110/728), *Risâle fi'l-Kader, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde, I-II, Dâru'l-Hilâl, Kahire 1971.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid (ö. 273/886), *es-Sunen, Mevsûatu's-Sunne el-Kutubu's-Sunne ve Şurûhuha* içinde, Çağrı Yy., İstanbul 1992/1412.
- İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed b. Mukerrem (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, by 1414/1994.

- el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1024), *Kitâbu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile ve Mubâyetihim li Sâiri'l-Muhâlifîn*, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974.
- el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd* içinde, I-II, Tahkik: Muhammed Ammâra, Dârul-Hilal, Kahire 1971.
- Muteşâbihu'l-Kur'an*, Tahkik: Adnan Muhammed Zarzur, Dâru't-Turâs, Kahire 1969.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed (ö. 333/944), *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, I-V, Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymî, Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut 2004/1425.
- en-Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed (ö. 508/1114), *Tebşiratu'l Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990.
- Ömer b. Abdilaziz (ö. 102/720), *er-Risâle, Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, I-X+I içinde, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut (tarihsiz).
- er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1108), *Mufredât Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik: Safvân Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1992/1412.